

ANTİK YUNAN'DA KURBAN, YÜZLÜK KURBAN VE ALTAR

*Cengiz ÇETİN

Türk Dil Kurumu Sözlüğü'nde kurban; dinin buyruğunu veya bir adağı yerine getirmek için kesilen hayvanın kendisi; kurban kesmek ise, din buyruğunu yerine getirmek için bir hayvanı keserek etini dağıtmak olarak tanımlanmıştır¹. Erken dönemlerde insanlar tanrıya açık havada, ormanda ve mağaralarda tapınmışlardır. Bu ilk tapınımların ana ögesi ise tanrı ya da tanrılara kurban sunmaktır. Tanrıya adanan kurbanların nerede sunulacağını dinî kural ve alışkanlıklar, tanrısal işaretler, pratik ihtiyaçlar belirler; kurban yeri bir kez seçildiğinde, artık o yer kolay kolay değişmezdi. Sunular hep aynı yerde yapılıncaya, kurban ve ateş artıkları birikir, bu da kurban yeri tabanının yükselmesine neden olurdu. Çoğu zaman kurban alanı ve ateş yeri bir siperlikle çevrelenirdi. Bu siperlikler yapı tekniklerinin gelişmesine paralel olarak önce basit bir duvara, sonra da bütün sunu alanını içeren mimari bir yapıya, yani altara dönüştü.

Yunan dininde aktif tapınımın odak noktası tapınak değil, altar idi; zira tapınakların mimari bir yapı olarak ortaya çıkışından çok daha önce altarlara bir tapınım alanı olarak kullanılıyordu. İlk tapınaklar, altarlara üstüne ya da hemen yanına inşa edilmiştir. Ancak tapınak mimarisinin en parlak dönemlerinde bile altar, hâlen kült törenlerinin esas ögesidir. Sunu, tanrının simgesi olan kült heykeline değil, altarda ve doğrudan tanrının kendisine yapılırdı. Altar, eğer mümkünse tapınağın

önüne ve ana eksenine inşa edilirdi. Ancak sunu yapan kişilerin yüzü tören sırasında doğuya bakar ve bu nedenle de ziyaretçilerin sırtı tapınağa dönük olurdu. Bu tür altarlara Samos Rhaikosaltar², Priene Athena altarı³ örnek verilebilir. Vitruvius'a göre altar "doğuya bakmak zorundadır ve yüksekliği, tapınak içindeki tanrı heykelinden daha aşağıda bir seviyede olmalıdır ki, ziyaretçiler onu görebilsinler. Her biri kendi tanrısına göre farklı yükseklikte olmalı; gök tanrıları için mümkün olduğu kadar yüksekte, yeraltı ve toprak tanrıları için alçakta yapılmalıdır"⁴. Altarı bu pozisyonda yerleştirmek çoğu zaman zor ve zahmetliydi. Bu nedenle altar, Kos Asklepeios Tapınağı altarı⁵ olduğu gibi kutsal alanın mümkün olan en iyi noktasına yerleştirilmiştir.

Erken dönemlerde altarlara sunu alanını çevreleyen duvarları basit bir şekilde sıvanılırdı. Kurban keserken, kan ve ateşle kirlenen altar ve altar duvarları yeniden sıvanırdı. Mermer yapıların ortaya çıkmasıyla birlikte bu sıvanın yerini çelenk ve girlandlardan oluşan rölyefler aldı. Zira tören sırasında altar çelenklerle süslenirdi. Süslemeye kullanılan girlandların arasına kuş, boğa başı gibi tasvirler de yerleştirilirdi. Altarlara, Yunan mimarisinin en güzel örneklerinin verildiği Hellenistik Dönemde (M.Ö. 330-30) mimari gelişimini tamamlayarak, sütunlu galeriler ve mitolojik ya da kahramanlık sahnelerinin betimlendiği rölyeflerle süslü avlulu anıtsal

yapılara dönüştü. Bu son tipe Kysikos⁶, Kos Asklepieion⁷, Pirene Athena Tapınağı altarı⁸, Menderes Magnesiası Artemis Tapınağı altarı⁹ ve Bergama Zeus altarı¹⁰ örnek olarak verilebilir.

Acaba bu anıtsal yapılarda tanrılara sunulan kurbanlar nelerdi, kurban kesme işlemi nasıl yürütülürdü? Homeros İlyada ve Odyseia destanlarında¹¹ bu soruların cevaplarına ilişkin ayrıntılı bilgiler aktarmaktadır. Ondan öğrendiklerimize göre Yunanlılar tanrılarında başta boğa/öküz olmak üzere keçi, koyun, kuzu ve domuz (özellikle dişi domuz) kurban etmekteydiler:

Gitti uzakta bir yerde yakardı durdu
Yüce Apollon'a, güzel saçlı Leto'nun doğurduğu

"Ey Khryse'yi, kutsal Killa'yı koruyan, gümüş yaylı,

Tenedos'un güçlü kralı, Smintheus, dinle beni,

Bir gün sana yaraşır bir tapınak yaptırısam,

Boğaların, keçilerin yağlı butlarını yaktırsam senin uğruna

şu dileğimi tezelden yerine getir:.." (İlyada 1/36-41)¹².

"Erlerin başbuğu Agamemnon, güçlü Kronosoğluna

Bir siğir kurban etti, beş yaşında, yağlı." (İlyada 2/402-403).

"Tanrılara ant töreni için haberciler

kent boyunca dolaştırdılar sunuları:

Bu sunular iki koyundu,

bir de keçi tulumu içinde

keyif veren şarap, toprağın ürünü.

Haberci İdaios getirdi bir sağrakla altın taslar" (İlyada, 3/245-250).

Resim 1: Parthenon frizinden kurbanlık boğa

Resim 2: Parthenon frizinden kurbanlık koyunlar

"Güzel akan, ak anaforlu ırmak da koruyamaz sizi,

boşuna kurban ediyorsunuz ona bir sürü boğayı,

tek tırnaklı atları diri diri atıyorsunuz akıntısına" (İlyada, 21/130-132).

"Akhilleus güzel bir ölüm şöleni verdi onlara.

Kesildi bir sürü koyun, meleyen keçi, böğürdü bıçak altında bir sürü ak boğa,

kızartıldı ak dişli bir sürü domuz,

Hephaistos'un üstünde fıskırdı yağları.

Ölüünün çevresinde kanlar aktı çanak çanak." (İlyada 22/29-34)

Yunan heykeltıraşlık sanatında da kurban ve kurbanlık hayvanlar konusunda bilgi veren çok sayıda örnek mevcuttur. Parthenon frizinin kurban sahnesinde yer alan boğa ve koyun kabartmaları¹³ bunun en güzel örneklerindedir. Smintheus Apollon Tapınağı'nın kabartmalı sütun tamburlarından birinde yer alan kurban sahnesinde sunağa doğru götürülen yan yana iki boğa ve bunların arkasında iki koyun figürü görülmektedir¹⁴. Roma Döneminde tiyatroların sahne binasının ön cephesini süsleyen kabartmalarda da sıkça kurban konusu işlenmiştir. Perge Tiyatrosu Porta Regia'nın (birinci katın orta kapısı) üzerinde yer alan kurban sahnesinde Kader Tanrıçası Tykhe'ye boğa sunulmaktadır¹⁵. Kurbanlıklar arasında yer alan inek, Paris'te bulunan M.Ö.

Resim 4: Atina Akropolisinde bulunmuş buzağı taşıyan çoban heykeli (M.Ö. 560)

5. yüzyılın ikinci yarısına ait inek heykelinden¹⁶ çok da farklı olmamalıdır.

Atina Akropol Müzesinde sergilenmekte olan buzağı taşıyan çoban konulu eserde¹⁷ çoban, belki de buzağıyı bir altarda kurban edilmek üzere taşımaktadır. Yunanlıların tanrılarına (özellikle Demeter'e) kurban ettikleri dişi domuzlar, Kopenhag Glyptotek Müzesinde sergilenmekte olan, yavrularını emziren domuz heykelinde¹⁸ olduğu gibi oldukça kilolu ve doğurgan bir görünüme sahip olmalıdır.

Hiç kuşkusuz Yunanlıların tanrılarına kestikleri kurbanlar sıradan hayvanlar değildi. Kurban edilecek hayvanlarda bir takım özellikler aranırdı. Antik kaynaklardan öğrendiğimize göre kesilecek hayvanlar ya ak ya da kara olmalıdır. Benekli ya da alacalı hayvanlar kurbanlık olarak uygun değildir:

"Troyalılar, getirin koyunları hadi.

Erkeği ak olsun, dişisi kara.

Trak tanrıya biri, güneş tanrıya biri,

Getirelim Zeus için biz de bir tane"(İlyada, 3/102-104).

"Bir de koç adadım Teiresias'ın yalnız kendisine.

kapkara bir koç, sürülerimde en göze çarpan, en alımlı." (Odysseia 11/32-33).

"Phoibos Apollon'a şöyle dedi:

Amansız tanrılar, işiniz gücünüz kötülükte.

Beneksiz keçilerin, sığırların butlarını,

Hektor hiç mi yakmadı size?" (İlyada 24/31-34).

Herodotos'un aktardığına göre Sparta kralları "Resmî kurban törenlerinde ve şölenlerde baş köşeye oturtulurlar, en önce onlara hizmet edilir; ...İki ayda bir ve ayın yedinci günü, devlet her ikisine de Apollon tapınağında büyütülmüş lekesiz birer kurban, bir medimnos arpa unu ve Lakonia ölçülerine göre dörtte bir ölçek şarap verir." (Herodot Tarihi, Erote 57)¹⁹.

Herodotos Euterpe kitabında Mısırlıların İsis ve Osiris'e nasıl kurban kestiklerini ayrıntılarıyla anlatılır ve Osiris tapınınının, Yunanlıların Dionysos'a tapımına benzediğini söyler. Gerçekten de Mısırlılar tıpkı Yunanlılar gibi kurbanların tek renk olmasına dikkat etmektedirler. Herodotos'un aktardığına göre Mısırlı rahipler kurban edilecek hayvanların uygunluğunu şöyle kontrol ederler:

"Öküz, Epaphos'un malı sayılır; bunları şöyle muayene ederler: Eğer üzerinde bir tek siyah kıl varsa kirli sayılır. Bu iş için bir rahip ayrılmıştır: hayvanı ayakta ve yan yatmış olarak muayene eder, dilini çeker bakar, sonradan anlatacağım kusurlardan birisi ile kirlenmiş mi diye; ayrıca, tüyler düzgün olarak çıkmış mı diye kuyruğuna da bakar. Hayvanda hiçbir kusur yoksa, işaret olarak boynuzuna bir papirüs kabuğu sarar; Marka vurulmamış bir öküz kurban etmek ölüm tehlikesine atılmaktır. İşte hayvanı böyle muayene ederler."(Herodot Tarihi, Euterpe 36).

Ayrıca kurbanlık hayvan konusunda antik kaynaklar ve arkeolojik buluntulara göre dişi hayvanların tanrıçalar, erkek olanlarının ise tanrılara kurban edildiğine yönelik genel bir kanı vardır²⁰.

Resim 5: Kopenhag Glyptotek Müzesinde sergilenen, yavrularını emziren domuz heykeli.

Antik Yunan'da kesilen kurbanların yaşları da önemliydi. Genellikle küçük baş hayvanlar bir yaşında veya bir yaşını doldurmadan, büyük baş hayvanları ise 4 yaşını aşmamış olanlardan ve henüz boyunduruğa vurulmadan kurban olarak seçilirlerdi:

"Yurduna, kutsal Zeleine kentine dönüşünde

değerli kurbanlar kesmeyi adadı, ilk kuzulardan." (İlyada,4/119-120).

Tanrısal domuz çobanı, akşama doğru dönmüştü yanlarına Odysseus'la oğlunun, koyulmuşlardı akşam yemeğini hazırlamaya,

bir domuz kurban etmişlerdi, bir yaşında," (Odysseia 16/451-454).

"üstün güçlü Atreusoğlu'na, Agamemnon, erlerin başbuğu,

bir öküz kurban etti, dört yaşında" (İlyada 7/314-315).

"Öül yüzüme, yüce tanrıça, ün bağışla bana,

çocuklarıma, saygıdeğer eşime ün bağışla, keseyim ben de sana bir yaşında bir buzağı,

sabana koşulmamış, boyunduruğa girmemiş,

geniş alınlı bir hayvan keseyim, boynuzlarını altınla kaplayıp kurban edeyim sana." (Odysseia 3/380-384).

Atina'da 1981 yılında yapılan kazılar sırasında Panathenik yolun kuzeyinde yer alan ve M.Ö. 500 yıllarına tarihlenen Aphrodite Ourania altarında bulunan yanmış küçük baş hayvanlara ait kemiklerin önemli bir bölümü bir yaşından küçük altı aylık hayvanlara aittir²¹.

Homeros'un İlyada ve Odysseia'sından öğrendiğimize göre antik Yunan'da kurban edilecek hayvanlar özenle süslenirdi:

"Sonra gür naralı Diomedes yakardı, dedi ki:

Zeus'un gücü tükenmez kızı, beni de dinle...

Şimdi de durma, benimle al, beni koru, bir yaşında, geniş alınlı bir düve keserim sana,

boyunduruğa girmemiş, başıboş bir düve. Boynuzlarına altın suyu döker, kurban edirim onu." (İlyada 10/283-284 ve 291-294).

"At sürücüsü yaşlı Nestor dile geldi, dedi ki:

Sevgili çocuklarım, çabuk getirin yerine dileğimi:

Tanrılardan ilkin Athena'ya yakaralım, bereketli tanrı şöleninde göründü bana o, Gitsin biriniz tarlaya, bir düve bulsun,...

Biriniz de gidip kuyumcuyu çağırın buraya, Laerkes'i, gelsin altın döksün boynuzlarına düvenin." (Odysseia 3/417-421 ve 425-426).

Süslenen kurban, kurban alanına getirildiğinde kurban sahipleri kutsal bir kaynaktan getirilen suyla temizlenilerek arınır ve tanrılara şarap sunarlardı:

"getirdiler, karıştırdılar sağırakta şarabı, su döktüler kralların eline." (İlyada 3/268-270).

"Bana tatlı şarap verme, ulu ana, gücüm uyuşur, yitiririm hızımı, çekinirim kızıl şarap dökmekten Zeus'a, arınmamış ellerle,

Kanla, çamurla kirliyen insan Karabulutlu Kronosoğlu'na yalvarmamalı" (İlyada 6/264-269).

"Ant töreni için saygıdeğer haberciler kurbanlar

getirdiler, karıştırdılar sağırakta şarabı, Su döktüler kralların eline." (İlyada 3/270-272).

Aiskylos (M.Ö. 525-456) Persia adlı eserinde bir kurban törenine hazırlığı şöyle aktarmaktadır:

"Atasını görünce Serhas, Yırttı üstündeki giysileri,

İşte dün gece gördüğüm düş, Sonra uyandım

Temiz bir kaynaktan yıkadım ellerimi Armağanlar derip sunağa vardım Sundum adağımı koruyucu tanrılara Gerektiği gibi."²²

Yine Herodotos'a göre kutsal alanlarda kurbanlar rahipler tarafından kesilirdi. Yabancıların kutsal alanlarda kurbanı kendi elleriyle kesmesi günah sayılırdı: "Bunun üzerine Kleomenes ordusunun büyük bölümünü Sparta'ya geri gönderdi, yanına seçme bin kişi alarak kurban kesmek üzere Hera tapınağına gitti. Sunak taşı üzerinde kurbanı kendi eliyle kesmek isteyince rahip karşı çıktı, tanrısal yasa, bir yabancıların burada kurban kesmesine izin vermiyordu, bunu bildirdi..." (Herodot Tarihi, Erato 81).

Kurbanın süslenmesi ve arınma töreninin ardından sıra kurban kesimine gelirdi. Homeros İlyada'sında koyun ve domuz gibi küçük baş hayvanlar kurban edilmeden önce başlarından kıl kesilerek törene katılanlar arasında pay edilirdi:

"Aldı Atreusoğlu kılıcının yanında taşıdığı bıçağı,

yün kesti koyunların başından iki tutam.

Haberciler Troya ve Akha ulularına pay ettiler bu yünü." (İlyada 3/272-274).

"Atreusoğlu çekti eliyle bıçağını, koca kının yanında asılı dururdu o bıçak, kıl kesti erkek domuzdan bir tutam, kaldırdı ellerini yakardı Zeus'a," (İlyada 19/251-254).

Kıl kesme ritüelinin ardından kurban, Homeros'un destanlarında bir çok kez aktardığı gibi, bu tür dinsel törenlerde kullanılmak üzere yapılmış bronz bir bıçakla kesilir ve can çekişmekte olan hayvanın başında tanrılara şarap sunusu (libasyon) yapılırdı:

"Böyle dedi, amansız tunçla kesti boğazını domuzun,

Tathybois aldı hayvanı salladı, fırlattı balıklara yem olsun diye,"(İlyada 19/266-267).

"Böyle dedi, kesti koyunların boğazını amansız bıçakla,

bıçak aldı götürdü yaşama güçlerini, seçiren gövdeleri Atreusoğlu bıraktı yere.

Taslarla şarap aldılar sağraktan, toprağa döktüler,"(İlyada 3/292-295).

"Nestor konuşurken ortalık kararıyordu. Gök gözlü tanrıça Athene aldı sözü, dedi ki:

"Anlattın, ihtiyar, her şeyi gereğince, kesin şimdi artık kurbanların dillerini, şarabı karıp sunalım Poseidaon'la öbür tanrılara," (Odysseia 3/329-333).

Libasyon sırasında ölen ve kas seçirmesi sona eren hayvanın derisi yüzülür ve eti parçalanarak, belli bölümleri tanrılara yakılarak ulaştırılırdı:

"Dön sonra adamlarına, yüreklendir onları, alsınlar insafsız tunçla boğazlanan hayvanları,

yüzsünler derilerini ve adamakıllı yakınsınlar,

o arada yakarsınlar tanrılara da, güçlü Hades'e yakarsınlar ve korku saçan

Persephone'ye". (Odysseia 10/531-535).

"kurbanlar kesildi Apollon'a en iyi boğalardan, keçilerden,

ekin vermeyen denizin kıyıları boyunca,

kızaran yağlar dumanlarla dolana dolana göklere ağıdı." (İlyada 1/315-17) .

Myken kutsal mekânlarında ve Atina'daki Aphrodite Ourania altarında ele geçen hayvan kemikleri üzerinde yapılan araştırmalar bu kemiklerin önemli bir bölümünün 100 C° yi bulan ısılarda yakıldıklarını göstermektedir²³. Kurbanın yakılarak tanrılara sunulan parçaların dışında kalanları törene katılanlar arasında paylaşılır ve Homeros'un aktardığına göre bu iş yapılırken herkesin eşit pay almasına özen gösterilirdi. Anlaşılan eşit paylaşım, kurbanın kabulü için önemli bir öge idi:

"üstün güçlü Atreusoğlu'na, Agamemnon, erlerin başbuğu,

bir öküz kurban etti, dört yaşında.

Derisi yüzüldü, etler parçalandı, şişlere geçirildi,

kızartıldı iyiden iyi, çekildi sonra ateşten, işler bitti, şölen hazır oldu, yenildi içildi,

bu şölende eş pay aldı her insan, yakıncı bir tek kişi." (İlyada 7/315-320).

Kesilen kurbanların hangi bölümlerinin yakılarak tanrılara ulaştırılacağı konusunda bilgiyi Hesiodos'un Theogonia'sından öğreniyoruz:

"Ölümsüz tanrılarla ölümlü insanların

Mekone'de çatıştığı zamanlardı o zamanlar,

O günlerden bir gün, Prometheus yaranmak için

Koca bir öküzü ikiye böldü getirdi sofraya:

Zeus'u aldatmak istiyordu aslında;

Öküzün yarısı yağlı etler ve bağırsaklardı

Karın derisi altında saklı,

Öbür yarısı yalın kemiklerdi sadece

Ak yağlar altında kurnazca saklanmış..." (Hesiodos, Theogonia 534-541)²⁴.

"İşte bu yüzdendir dünyada insanoğullarının

Kurbanların yalın kemiklerini yakmaları Duman duman sunaklarda tanrılar için."(Hesiodos, Theogonia, 557-559).

Homeros'un İlyada ve Odysseia destanlarında da kurbanların tanrılar için yakılan bölümleri anlatılır:

"kurbanlar kesildi Apollon'a en iyi boğalardan, keçilerden,

ekin vermeyen denizin kıyıları boyunca,
kızaran yağlar dumanlarla dolana dolana
göklere ağıdı." (İlyada 1/315-17).

Bu örneklerde kurbanın kemiklerinin ve yağlarının yakıldığını görüyoruz. Kemik ve yağın dışında özellikle boğaların butlarının yakıldığına tanıklık edilen örnekler de vardır.

"Böyle yakardı, Phoibos Apollon da dinledi onu,

Hepsi yakardılar, arpa taneleri serptiler yere,

başlarını arkaya kaldırıp kurbanları kestiler,

derilerini yüzdüler, butlarını ayırdılar,
yağlı gömleklerle sardılar butları iki kat,
sonra etler kodular üstüne çiğ çiğ" (İlyada, 1/457-463).

"Boğaların butlarını tanrılara yakmıştılar,
içeriklerini başlamıştılar yemeye" (Odyssea 3/9)

Herodotos da kurbanın butlarının sunak üzerinde yakıldığını aktarmaktadır:

"Hyperboreli kız, Arge ve Opis de aynı yerlerden geçerek, hem de Hyperokhe ve Laodike'den önce, Delos'a gelmişlerdir.... Sunak üzerinde kurbanın butları yakıldığı zaman, külleri Opis ve Arge'nin mezarları üzerine serpilir. Bu mezar Artemis tapınağının arkasına konmuştur; yüzü güneşin doğduğu yöne bakar ve Kealılar'ın şolen salonunun hemen yanına düşer."(Herodot Tarihi, Melpomene 34).

Bakkhylides'in (M.Ö. 505-450) barışı öven şiirinde de sığır butları ve koyunlar sunaklarda yakılmaktadır:

"Ancak barış
Refaha kavuşturur insanları
Baldan tatlı türkülerden demetlere.
Ancak barış
Tanrılara sunar
Som kurban taşları üstünde
Sapsarı alevlerle pişen
Sığır butları, semiz koyunlar..."²⁸

Birçok antik kaynakta Yunan dininde kurbanın niteliğinin yanı sıra, özellikle kutsal alanlarda kesilen kurban sayısının da önemli olduğu, eğer çift ve üç basamaklı sayıda kurban kesmek gerekiyorsa bu sayının nadiren

on iki ve yüz rakamının dışına çıktığını gösteren örnekler vardır.

"On iki seçkin boğa kurban edelim Poseidaon'a,

bize acısın, koca bir dağla sarmasın kentimizi." (Odyssea 13/182-183).

Sophokles'in (M.Ö. 496-406) Trakhinioi adlı eserinde Herakles'in tanrılara on iki boğa ve bunun üzerine yüz kurban daha sunduğunu anlatılmaktadır:

"Senin emrin veçhile bu libası giyinince, aldığı ganimetler arasından seçilmiş tam on iki boğa kurban etti, otlak hayvanları ile beraber yüz kurban daha takdim etti..."²⁹

Homeros'un İlyada ve Odyssea destanlarında yüzlük kurban deyimine sıklıkla rastlanmaktadır:

"O söylesin, Phoibos Apollon'un bu büyük öfkesi neden?

Adak mı adamadık, yüzlük kurbanlar mı kesmedik?

Uzaklaştırması için başımızdan şu salgını
Koyunların, lekesiz keçilerin razı mı yağ dumanlarına?" (İlyada 1/64-67).

"Kurban etmezse bir de yüz kutsal sığır Khryse'ye,

Bu kötü salgından Danaoları kurtaramaz o,

Bunlar olursa tanrı yala gelir, yatıştır" (İlyada 1/98-100).

"Atreusağlı tezgiden bir gemiyi sürdü denize,

seçti yerleştirdi yirmi kurekçiyi,
tanrı için yüzlük kurban koydu içine..."
(İlyada 1/308-309).

"karılarımıza diyeceğim yalvarsınlar tanrılara

onlara yüzlük kurbanlar adasınlar." (İlyada 6/115-116).

"Toprağı saran Poseidaon, dinle beni,...
sonra çok ünlü yüzlük kurbanlar için iyi bir karşılık ver Pylas halkına." (Odyssea 3/55 ve 58)

"...diyordu kesilsin kutsal yüzlük kurbanlar,

dindirilsin Athene'nin korkunç öfkesi." (Odyssea 3/140).

"Varınca tanrılardan gelme Aigyptos ırmağına
gemileri durdurup sundum yüzlük kurbanları,

son verdim hep var olan tanrıların öfkesine." (Odysseia 4/581-583).

"ve çok güzel kurbanlar kes Pseidaon efendimize:

Bir koç, bir boğa ve dişileri aşabilen bir erkek domuz,

kutsal yüzlük kurbanlar da kesmelisin evine döndüğünde,

engin gökte oturan ölümsüz tanrılara, sırayla"(Odysseia 11/130-33).

Ayrıca Herodotos da bize yüzlük kurbandan bahseder: "Söz kesme günü geldi, şölen sofrasına oturuldu, Kleisthenes adaylar arasından kimi seçtiğini açıklayacaktı. Kleisthenes yüz öküz kurban etmişti, damat adaylarıyla birlikte bütün Sikyon sitesine şölen çekiyordu" (Herodot Tarihi, Erato 129).

Kurban sayısı için antik yazarların eserlerinden verdiğimiz bütün örneklerde on iki ve yüz rakamı geçmektedir. Yalnızca Odysseia'nın aşağıda yer alan bölümünde bu rakamların dışına çıkılır:

"Kurbanlar kesiliyordu denizin kıyısında, kapkara boğalar sunuluyordu toprağı sarsan lacivert yelesi tanrıya. Dokuz sıra olmuştu Pylos'lular, oturuyordu her sırada beş yüz kişi, dokuz boğa düşüyordu sıra başına." (Odysseia 3/5-8)

Bu örnekte dokuz sıra oluşturan Pyloslular'ın her bir sırasına dokuz kurban düştüğüne göre tanrı Poseidon'a toplam seksen bir (9x9=81) kurban kesilmiştir. Ancak verdiğimiz örnek dışında başka hiç bir belgede seksen birlik kurban kesimine rastlanmamaktadır. Bu nedenle söz konusu rakam istisnai bir duruma işaret etmektedir.

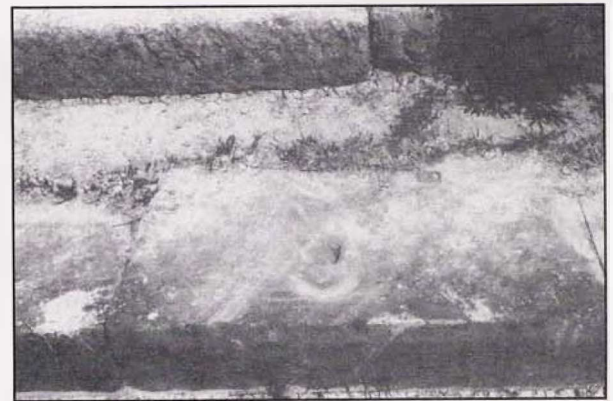
Antik kaynaklarda on ikilik ve özellikle yüzlük kurban deyimine sıklıkla rastlanıyor olması Yunan toplumunda on ikilik ve yüzlük kurban kesiminin yaygın bir dinî gelenek olduğunu göstermektedir. Ayrıca verdiğimiz örneklerde yalnızca Apollon (Klaros'ta olduğu gibi) veya Zeus gibi belli tanrılar için değil, Poseidon gibi diğer tanrı ve tanrıçalara da sıkça yüzlük kurban sunulduğu anlaşılmaktadır.

Yine söz konusu bu örneklerde yüzlük kurbanın öküz/boğadan oluştuğu, ancak bunlara koyun, keçi ve domuz gibi küçük baş hayvan-

ların da eklenebildiği anlaşılmaktadır. Yunan panteonundaki bütün büyük tanrılar için yüzlük kurban sunulabileceğine göre, özellikle yıllık festivallerin yapıldığı büyük kutsal alanlara sahip Ephesos Artemis, Didyma Apollon, Magnesia Artemis, Smyntheos Apollon, ve Klaros Apollon gibi tapınaklarda da yüzlük kurbanların sunulmuş olması gerekir. Ancak bu yapılarla yüzlük kurban sunumunun varlığını yazılı belge olmadan yalnızca arkeolojik belgelerle kanıtlamak, konuyla ilgili kalıntıların azlığı ve kanıtların kazılar sırasında kolay gözden kaçabilir olması nedeniyle oldukça zordur.

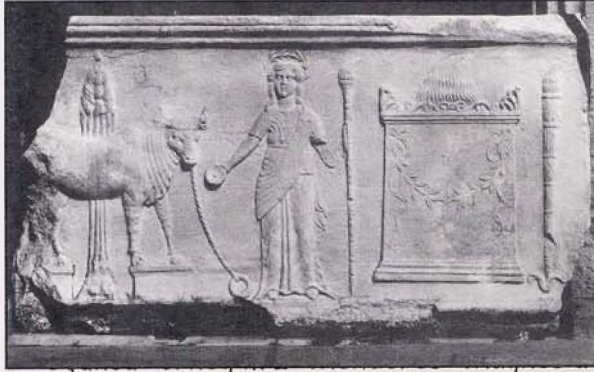
Hiç kuşkusuz yüz kurbanı bir anda sunabilmek bir zenginlik göstergesiydi. Ancak Yunan dinî, fakirler için kurban konusunda bir takım kolaylıklar sunmuş olmalıdır. Herodotos'tan (Herodot Tarihi, Euterpe 47) öğrendiğimize göre Selene ve Dionysos'a tapan yoksul Mısırlılar, yoğrulmuş hamurdan bir domuz yapar, pişirir ve kurban olarak bu iki tanrıya sunarlar. Bir çok altar ve kutsal alan kazısında çeşitli metallere, ahşap ve pişmiş topraktan yapılmış kurbanlık hayvan heykelciğine rastlanmaktadır. Bunların bronz, altın, gümüş gibi değerli madenden değil ama, belki de demir, ahşap, pişmiş toprak ve hamurdan yapılanları fakir halk tarafından tanrılara sunulan kurbanlar olabilir.

İster yüz ister tek bir kurban sunulacak olsun kesim öncesinde yapılacak dinî törenler bitirilene kadar kurbanın altının önünde bekletilmesi gerekir. Ancak özellikle boğa gibi büyük baş hayvanları kalabalık içinde bağlamadan uzun süre tutabilmek mümkün değildir. Bu iş basit bir örk²⁷ ve kazıkla halledile-

Resim 6: Klaros Apollon Tapınağı örk bloku

bilir. Ancak basitçe örklenmiş²⁸ bir kurbanın görüntüsü Yunan mimarisinin ince hesaplar ve işçilikle meydana getirilmiş bütünlüğüne ve dinî eylemin gösterişine aykırı düşer. Bu nedenle büyük kutsal alanlarda mimari bir yapı olarak özenle inşa edilmiş altların önünde bekleyecek hayvan ya da hayvanların bağlanacağı özel bir düzeneğe ihtiyaç vardır. Klaros Apollon Tapınağı ile C altarı arasında üzerine demir halka monte edilmiş bloklar bulunmuştur²⁹. Tapınağa getirilen kurbanlar törenler sırasında bu halkalara bağlanmaktaydı. Bergama Demeter Kutsal Alanı'nı çevreleyen korkuluk (balustrad) bloklarından birinde (bugün Bergama Arkeoloji Müzesi'nde sergilenmektedir) ateş yanan bir altar önünde ayakta duran ve sol elinde meşale, sağ elinde bir kap tutan tanrıça Demeter'in yanında, yerdeki bir halkaya örklenmiş bir boğa betimlenmiştir³⁰. Ayrıca Demeter Kutsal Alanı'nda söz konusu kabartmada yer alan kurban halkasına ait olabilecek bir örk bloku³¹ da bulunmuştur³².

Resim 7: Bergama Demeter Kutsal Alanı kabartmalı korkuluğu (balustad)

sı'ndandır. Menderes Magnesiası Artemis Tapınağı altlarının önünde yalnızca zivana yuvalarıyla korunmuş örk blokları bulunmaktadır³³. Kaunos Tiyatrosu yakınındaki yuvarlak yapının "ölçüm platformunun" 2. basamağında da kurşunla kaplı bronz dübeli ile korunmuş, bir adet örk bloku mevcuttur³⁴.

Kutsal alanlarda kurban kesimiyle ilgili başka bir soru da kurbanın kesim işleminin nasıl ve nerede yapıldığıdır. Bu soru ilk anda "mimari ya da taşınabilir altarlarda ve kutsal bir bıçakla" şeklinde cevaplandırılabilir. Bu yanıt kuşkusuz doğrudur, ancak ayrıntılarda açıklanması gereken bir kaç nokta vardır.

Resim 8: Kaunos Tiyatrosu yakınındaki yuvarlak yapının "ölçüm platformunun" 2. basamağındaki örk bloku

Aydınlatılması gereken noktalardan birincisi kurbanın direkt altar masasında ya da altar yapısının içinde kesilip kesilmediğidir. Merdivenli yüksek bir platforma sahip altarlarda kurbanın altar içine taşınması büyük bir sorun teşkil eder. Özellikle çok sayıda kurbanın bir arada sunulduğu dinî festivallerin düzenlendiği büyük kutsal alanlardaki altarlar için bu daha da önemli bir sorundur. 13x9 m. boyutlarında dikdörtgen bir temele sahip Kos Dionysos altarında³⁵ bu sorun batı cephedeki girişe bir platform eklenerek çözülmüş gibi görünmekle birlikte, diğer merdivenli ya da merdivenli ve avlulu altarların girişinde rampanın varlığına dair herhangi bir arkeolojik delil yoktur³⁶.

Ressam Timiades tarafından siyah figür tekniğinde boyanan ve M.Ö. 570-560 yıllarına tarihlenen bir amfora üzerinde yer alan sahnede Polyksene, içinde ateş yanan küçük bir altar üzerinde yatay olarak tutularak kesilmektedir³⁷. Gümüşçay yakınlarındaki bir tümülüste bulunan ve Çanakkale Müzesi'nde sergilenen Kızöldün Lahti'nde de aynı konu benzer şekilde işlenmiştir³⁸. Hagia Triada Lahti'nde bir boğa kurban edilmek üzere bir masa üstüne ayakları bağlı olarak yatırılmış³⁹ Viterbo Müzesi'nde sergilenen ve M.Ö. 540'a

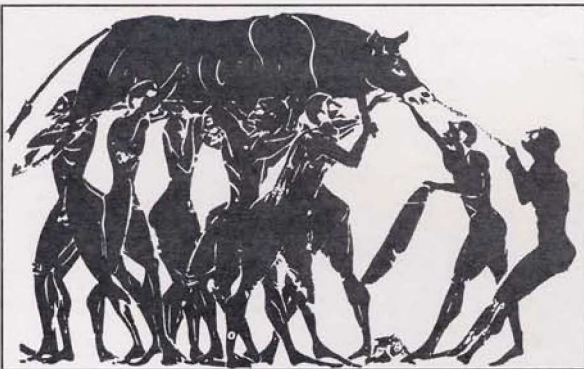
Resim 9: Bir amfora üzerine siyah figür tekniğinde resmedilmiş Polyksene'nin kurban ediliş sahnesi (M.Ö. 570-560)

Resim 10: Hagia Triada Lahti'nden kurban sahnesi

tarihlenen bir siyah figürlü amfora üzerindeki sahnede bir boğa altı erkek tarafından yatay bir biçimde taşınırken, elinde kılıç ya da hançer bulunan yedinci figür boğayı boğazından keserek kurban etmektedir⁴⁰. Bu örnekler bir yandan kurbanların yatay olarak kesilmesi gerekliliğine işaret ederken aynı zamanda kurbanların altarlara taşınabileceğini de gösterir.

Kurbanı taşıyarak altar üzerinde kesmek, mimari bir yapı özelliği olmayan taşınabilir küçük altarlarda uygulanmaya müsait görünmektedir. Zaten verdiğimiz örneklerde de büyük bir altar yapısı değil, küçük altarlara söz konusudur. Büyük kutsal alanlarda yüzlerce kurbanın bir anda altar içinde kesilerek kurban edilmesi pratik bir yaklaşım değildir. Klaros'ta örk bloklarının yanında kurban etlerinin parçalanarak içine konması ve taşınması için 0.55x0.63 m. ölçülerinde pişmiş toprak tepsiler bulunmuştur⁴¹. Bu tepsilerin kurban halkalarıyla birlikte bulunması kurbanların yukarıdaki örneklerin aksine doğrudan altar üzerinde değil, altar dışında ama yine de yakınında kesildikten sonra, kurbanın yalnızca

Resim 11: Bir amfora üzerine siyah figür tekniğinde resmedilmiş kurban sahnesi (M.Ö. 540)

yakılarak tanrıya ulaştırılacak bölümlerinin altına taşındığını göstermektedir. Zaten kurbanların doğrudan altarlara içinde kesilerek yüzülmesi ve parçalanması altar içinde baş edilemeyecek kadar büyük bir temizlik sorunu, atıkların taşınması için büyük bir iş gücü ve zaman gerektirecektir. Bu nedenle kurbanın altar dışında kesilmesi pratik bir yaklaşım olacağı gibi, hem de törenler sırasında oluşacak büyük bir kargaşayı önleyecek ve zaten hemen hemen bütün kutsal alanlarda var olan su kaynaklarıyla atıkların kolayca temizlenmesine imkân verecektir. Herodotos'un aktardığı bir olayda da kurban kesenin yanında kurban etlerini koyacağı leğenler ve temizlik için su bulunması da bu tezimizi kuşkuyla yer bırakmayacak bir şekilde doğrular niteliktedir.

Resim 12 : Klaros Apollon Tapınağı örk blokları ve arasındaki pişmiş toprak tepsiler

"... Bu Hippokrates sıradan bir yurttaştı, Olympia oyunları sırasında bir gün büyük bir mucizeyle karşılaştı: Kurban kesmişti, yanında su ve kurban etleriyle dolu leğenler duruyordu; altında ateş yanmadığı hâlde su kaynamaya ve taşmaya başladı..." (Herodot Tarihi, Klio 59).

SONUÇ

Antik Yunan'da koyun, keçi, domuz, boğa, inek türü hayvanlar kurban edilmiş, kurbanlık olarak genç yaşta hayvanlar seçilirken, yalnızca ak ya da kara olmak gibi safılık ve temizliği simgeleyen bir takım özellikler aranmıştır. Kesilecek hayvanlar özenle

süslenir, kesimden önce kesimi yapacak kişi ellerini yıkayarak arınır ve tanrılara sıvı sunu yaptıktan sonra hayvanı boğazından keserek kurban ederdi. Kurbanlar kutsal alanlarda, altar yapısının dışında ancak hemen yakınındaki bir yerde kesildikten sonra yüzülerek parçalanır ve hayvanın iç yağları, kemik ve butları yakılarak tanrılara ulaştırılmak üzere kaplarla altara taşınırdı.

Antik kaynaklardan verdiğimiz örneklerden de anlaşılacağı gibi, on ikilik ve özellikle yüzlük kurban kesimi Yunan dünyasında oldukça yaygın bir dinî gelenektir. Kurbanların kesilmeden önce kutsal alanda bekletilirken mutlaka bir yere bağlandığına dair arkeolojik deliller sunduk. Ancak konuyla ilgili verdiğimiz örnekler Klaros, Menderes Magnesiası, Bergama ve Kaunos antik kentlerinde bulunmuş alanlarla sınırlıdır. Oysa aynı anda çok sayıda kurban kesilen Efes Artemis, Didyma Apollon, Apollon Smintheus, Sardes Artemis gibi büyük tapınaklarda da kurbanların bir yere bağlanması gerekmektedir. Öyleyse bu kutsal alanlarda neden kurban bağlama halkalarına ait kalıntı bulunamamıştır?

Özellikle Klaros örneğine bakıldığında altların önünde yer alan örk bloklarının dikdörtgenler prizması şeklinde oldukları ve bir döşeme bütünü içinde yer almadıkları görülür. Blokların bu durumları yerlerinden kolayca sökülerek başka bir mimari yapıda yapı taşı olarak kullanılmalarına olanak tanımaktadır. Başka bir yapının duvar ya da döşemesinde özensizce ve ikinci kez kullanılmış (kurban bağlama halkasına ait yuva taşıyan) bir blokun örk bloku olarak tanımlanması oldukça güçtür. Bu nedenle gelecekte özellikle büyük kutsal alanlara sahip kentlerde, bilim adamları tarafından yapılacak dikkatli gözlemler sonucunda örk bloğunun varlığına dair daha çok sayıda mimari delil bulunabilmesi mümkündür.

SUMMARY

In ancient Greek religion, the most important part of worship consisted of animal sacrifice and other offerings. The focal point of this active worship was not

the temple but the altar. The first temples were built over altars or directly beside them. Even in the most brilliant periods of temple architecture, the altar was still the fundamental component of cult activities. Sacrificial offerings were made to the deity directly at the altar, not at the cult statue inside the temple.

Is it possible that the sacrifices destined for the gods and the sacrificial procedures were specified on these monumental constructions? Ancient textual sources contain much evidence concerning such matters, as do sculpture and pictorial art. The animals the Greeks sacrificed to the gods were certainly not ordinary beasts. Special characteristics were sought. Moreover, animals chosen for sacrifice were specially adorned, even including the covering of their horns with gold.

As the offerings reserved for the gods, the fat, bones, and thighs of sacrificed animals were burnt on the altar. Several ancient sources speak of the cutting up of animals and the burning of various parts on altars.

Textual sources also indicate that the number of animals to be sacrificed at the altar was not random, but instead was strictly regulated, usually ranging between 12 and 100. Whatever the number of animals to be sacrificed, whether 100 or only one, the victims were kept in front of the altar throughout the ceremony. For this reason, at the major sanctuaries, a special apparatus was needed where animals could be tied up. In some sanctuaries, rings fitted into stones were used for this purpose. Although the actual archaeological evidence about these devices is meager, for practical reasons their use must have been widespread.

NOTLAR

* Dr. Cengiz ÇETİN, Ankara Üniversitesi Başkent Meslek Yüksek Okulu, Sıhhiye, Ankara/ TÜRKİYE

e-mail: cngzccetin@yahoo.com

ccetin@humanity.ankara.edu.tr

¹ <http://tdk.org.tr/tdksozluk/sozara.htm>

² Yavis, C. G., *Greek Altars (Origins and Typology)*, Saint Louis, Missouri 1949, 96-98, Fig. 67; Şahin, M. Ç., *Die Entwicklung Der Griechischen Monumentallaltare*, Bonn 1972, 44-58, Abb.6-8.

³ Wiegand, T.- Schrader, H., *Priene*, Berlin 1904, 120-125; Carter, J. C., *The Sculpture of The Sanctuary of Athena Pallas at Priene*, London 1983, 181 ve 183; Dantas, N.A., *Priene of The Hellenistic World*, Athens 2000, 92; Rumscheid, F., *Priene Rehberi*, Ege Yayınları, İstanbul 2000, 115-116.

⁴ Vitruvius, *Mimarlık Üzerine On Kitap*, (Çev. Suna Güven), Ağustos 1990, IV Kitap 9. Bölüm, 89.

⁵ Schazmann, P., *Asklepeion*, Kos Band 1, Archäologisches Institut des Deutschen Reiches, Berlin 1932, 25-28, Taf. 49; Yavis, 74; Şahin, 92-94; Wiener, W. M., *Griechisches Bauwesen in der Antike*, München 1988, 151.

⁶ Hasluck, S.W., *Cyzicus*, Cambridge 1910, 211.

⁷ Schazmann, P., *Asklepeion*, Kos Band 1, Archäologisches Institut des Deutschen Reiches, Berlin 1932, 25-31, Fig. 19-23, levha 12-14, 49, 50.

⁸ Wiegand, T.- Schrader, H., *Priene*, Berlin 1904; Gerkan, A. von, "Der Altar des Athentempels in Priene", *Bjv Helf* 129, 1924, 17-35, Lev.1-3; Linfert, A., *Kunstzentren Hellenistischer Zeit, Studien an Weiblichen Gewandfiguren*, Wiesbaden 1976; Carter J.C., *the Sculpture of The Sanctuary of Athena Pallas at Priene*, London 1983; Dantas, N.A., *Priene Foundation of The Hellenistic World*, Athens 2000; Rumscheid F., *Priene Rehberi*, Ege yayınları, İstanbul 2000.

⁹ Humann, C., *Magnesia am Maeander*, Berlin 1904, 91-99, Fig. 93-95; Gerkan, A. Von, "Der Altar des Artemistempels zu Magnesia a.M.", *AA*, 1923-24 (Jdi 38-39), 334-348; *Der Altar Des Artemis-Tempels in Magnesia am Mäander*, Hans Schoetz&Co., G.M.B.H., Verlagsbuchhandlung, Berlin 1929; Özgan, R., "Zu Datierung des Artemisaltars in Magnesia

am Maeandrum". *Ist.Mitt.*32, 1982, 196-209; Hoepfner, W., "Zu Den Grossen Altaren von Magnesia und Pergamon", *AA*, 1989, 600-618, Abb. 3-19; Çetin, C., *Magnesia ad Maeandrum Artemis Tapınağı Altarı Altyapısı ve Çevresiyle İlişkisi*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2003.

¹⁰ Burns, G., *Der Grosse Altar von Pergamon*, Berlin 1949; Müler, W., *Der Pergamon Altar*, Verlag Werner Dausien Hanau/Main 1964; Schmist, E., *The Great Altar of Pergamon*, London 1965; Rohde, E., *Pergamon-Burgberg und Altar*, Berlin 1982; Hoepfner, 619-634, Abb.20-34; Radt, W., *Pergamon: Geschichte und Bauten Einer Antiken Metropole*, Darmstadt 1999, 68-80.

¹¹ İlyada ve Odysseia destanlarından makale içinde yer alan bölümleri şu kaynaklardan alınmıştır: Homeros, *Odysseia*, (Çev. Erhat, A.- Kadir, A.), Can Yayınları, İstanbul 1984; İlyada, (Çev. Erhat, A.-Kadir, A.), Can Yayınları, İstanbul 1988.

¹² Homeros İlyada ve Odysseia'sında konuyla ilgili diğer örnekler için bakınız: İlyada, 2/548-552, 6/170, 11/725, 15/365-370 ve 22/30; Odysseia, 24/60-65, 8/55, 9/550.

¹³ Gisela, M.A.R., *Animals in Greek Sculpture*, New York 1930, Plate XXX, XLVI, Fig. 94,142; Reinhard Lullies, R., *Greek Sculpture*, London 1957, Fig. 155.

¹⁴ Özgünel, C., "Chyrse Apollon Smintheus Tapınağı 1980-81 Yılı Kazıları", *IV Kazı Sonuçları Toplantısı*, 215-16, Res. 6-8; *Smintheion Troas'ta Kutsal Bir Alan*, TC. Kültür Bakanlığı, Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2001, Levha 92 b ve c.

¹⁵ İnan, J., "Perge Tiyatrosu Yayın Çalışmaları Ön Raporu", *XVIII. Kazı Sonuçları Toplantısı -II*, 27-31 Mayıs 1996 Ankara, 71, Res. 7.

¹⁶ Gisela, Plate XXXII, Fig. 98.

¹⁷ Gisela, Plate XXVIII, Fig. 87.

¹⁸ Gisela, Plate XXXVIII, Fig. 119.

¹⁹ Makale içinde yer alan Herodotostan alıntılar, şu kaynaktan yapılmıştır: *Herodot Tarihi*, (Çev. Ökmen, M.), Remzi Kitabevi, İstanbul 1983.

²⁰ Xenophon, Hell. IV.2.20, Xenophon, *Anab.* III.2, 11-12; Kadletz, E., *Animal Sacrifice*

in *Greek and Roman Religion*, University of Washington, 1976; Foster, G.V., "The Bones from the Altar West of the Painted Stoa", *Hesperia*, Vol. 53, No.1, Jan.-Mar. 1984, 79.

²¹ Foster, 80, Fig. 2; Reese, D.S., "Faunal Remains from the Altar of Aphrodite Ourania, Athens", *Hesperia*, Vol.58, No.1, Jan.-Mar. 1989, 65-67.

²² *Aiskylos, Persler*, (Çev. G.D. Kalyoncu), M.E.B. Yayınları, Dünya Edebiyatından Tercümeleler, Yunan Klasikleri: 80, İstanbul 1968, 11 vd.

²³ Foster, 73-82; Reese, 63-70; Hamilakis, Y.-Konsolaki, E., "Pigs For The Gods: Burnt Animal Sacrificies as Embodied Rituals at a Mycenaean Sanctuary", *Oxford Journal of Archaeology*, Vol.23, No.2, 2004, 135-151.

²⁴ Çelgin, G., *Eski Yunan Edebiyatı*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1990, 42; Eyüboğlu, S.-Erhat, A., *Hesiodos ve Eserleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991, 122-123.

²⁵ Halman, T.S., *Eski Uygarlıkların Şiirleri*, Türkiye İş Bankası Kültür yayınları: 146, Edebiyat Dizisi: 37, İstanbul 1974, 127.

²⁶ Sophokles, *Trakhis Kadınları*, (Çev. Kurt, Ş.B.), M.E.B. Yayınları, Dünya Edebiyatından Tercümeleler, Yunan Klasikleri: 3, İstanbul 1941, 48 vd.; Çelgin, 82.

²⁷ Hayvanları otlatmak için çayıra bağlamaya yarayan kalın ip, örük. Bakınız <http://tdk.org.tr/tdksozluk/sozara.htm>

²⁸ Hayvanları otlatmak için uzun bir iple çayıra bağlamak, Bakınız <http://tdk.org.tr/tdksozluk/sozara.htm>

²⁹ Geniére, J., "Claros (Bilan Provisoire de Dix Campagnes de Fouilles)", *Revue Des Études Anciennes*, Tome 100, 1998, 248, Plate 1,I, VII 1 ve 2, XII 2; Şahin, N., *Klaros: Apollon Klarios Bilicilik Merkezi*, Ege Yayınları, İstanbul 1998, 44-46, Res. 52-54, 57-61, Plan 3.

³⁰ Kasper, S., "Zum großen Altar der Demeterterrasse in Pergamon", *Gesammelte Aufsätze, PF 1*, Deutsches Archäologisches Institut, Berlin 1972, 84 ve 85, Abb.19-22; Radt, W., *Pergamon: Antik Bir Kentin Tarihi ve Yapıları*, Yapı Kredi Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2002, 182 ve 183, Res. 130.

³¹ Üstünde kurban bağlama halkası ya da halkayı tutacak olan dübeli ve/veya yuvasının bulunduğu taş blokların arkeoloji literatüründe bir adı yoktur. Ancak Nurhan Şahin 1998'de yayımlanan "Klaros" adlı kitabında Klaros Apollon Kutsal Alanı'nda bulunmuş olan kurban halkalı bloklara sayısının yüz olması gerekçesinden hareketle hekatomb demiştir. Ancak hekatomb tek sayılı ya da yüzden daha az sayıdaki kurban bağlama bloklarını adlandırmak için uygun değildir. Zira hekatomb yüz rakamıyla ilgili bir terimdir. Türk Dil Kurumu Sözlüğünde otlaklarda otlayan hayvanların bir ucunda toprağa çakılmış bir kazık bulunan uzun bir iple bağlanmasına "örklemek" ipe de "örk" denmektedir (Bakınız <http://tdk.org.tr/tdksozluk/sozara.htm>). Bu nedenle üzerinde kurban bağlama halkası, halkayı tutacak dübel ve/veya dübel yuvası bulunan bloklara "örk bloku" adını önermekteyiz. Makalemizde söz konusu bloklar önermekte olduğumuz bu terimle adlandırılmıştır.

³² Kasper, Abb. 19.

³³ Humann-Kohte, 92, Abb.88; Gerkan, 4, Abb.6; Bingöl, O., *Magnesia on the Meander*, Dönmez Ofset Müze Eserleri Turistik Yayınları, Ankara 1998, 36-40, Res.52; Çetin, 85-90, Lev.69, 71, 74b-76, 98.

³⁴ Öğün, B.-Işık, C., *Kaunos*, Antalya 2001, 63 ve 64, Res. 39.

³⁵ Lehmann, K., "The Character of the Structure", *The Altar Court, Samonthrace 4 II*, NewYork 1964, 63 ve 64, Fig. 61; Şahin, 64 ve 65, Abb. 14.

³⁶ Ayrıntılı biligi için bakınız Çetin, 32-47, Lev. 20-40.

³⁷ Connelly, J.B., "Parthenon and Parthenoi: A Mythological Interpretation of the Parthenon Frieze", *AJA* Vol.100, No.1, 1996, 62, Fig. 5.

³⁸ Karul, N., "Troia", *Atlas*, Sayı:95, Şubat 2001, 82-83.

³⁹ Skira, A., *Les Grandes Siecles de La Peinture*, Geneve 1959, 27.

⁴⁰ Connelly, 62-63, Fig. 6.

⁴¹ Şahin, 45, Res. 61.